

Problemy genologii literackiej we współczesnej literaturze metodycznej

* BARBARA BOGOŁĘBSKA
Uniwersytet Łódzki

Celem pracy jest ukazanie teorii nauczania genologii w szkole średniej w literaturze metodycznej po 1945 r., przy czym rozważaniu aspektów metodycznych genologii towarzyszyć będą wybrane zagadnienia szczegółowe, które pozwolą skonfrontować dobór treści w szkolnym jej nauczaniu z metodologią badań literackich. Kwestią istotną dla teorii nauczania tej dyscypliny teoretycznoliterackiej jest pytanie o miejsce, jakie jej wyznaczono w programach, pracach metodycznych i obowiązujących podręcznikach szkolnych.

Zagadnienia teoretycznoliterackie, a więc i genologiczne, znajdujemy w następujących działach programowych: omawianie lektury, nauka o literaturze, wiadomości z nauki o języku i literaturze, lektura łącznie z wiadomościami z historii i teorii literatury oraz w „Uwagach o realizacji programu”. Jedynie w programie z 1949 r. zapoznanie z rodzajami i gatunkami literackimi uczyniono jednym z celów poznawczych nauczania języka polskiego. Licealne programy nauczania¹ podkreślają nie tylko konieczność zapoznania uczniów z poszczególnymi rodzajami i gatunkami literackimi, ale również wyrobienia umiejętności praktycznego ich rozróżnienia. W myśl stwierdzeń programowych zagadnienia teoretycznoliterackie wiązać należy z analizą utworu, abstrakcyjne zaś definicje kategorii rodzajowych i gatunkowych zastąpić trzeba poznanie cech określonych gatunków na podstawie utworów² zgodnie z zasadą okolicznościowego nauczania teorii literatury³. To ze wszech miar zasługujące na uwagę podkre-

¹ Np. *Program nauczania języka polskiego dla techników*. Warszawa 1953.

² Autorzy prac metodycznych także przestrzegają przed podawaniem definicji terminów. np. S. Dobosiewicz i M. Mirski, którzy sądzą, że odrywanie od materiału literackiego wiadomości o formach i gatunkach literackich grozi werbalizmem (S. Dobosiewicz, M. Mirski, *Nauczanie literatury polskiej w szkole średniej*. Nowe Drogi 1954, nr 7, ss. 93–106).

³ Konfrontowania cech gatunkowych z tekstem domagał się w swoim podręczniku z 1909 r. W. K o k o w s k i (*Teoria literatury polskiej obejmująca stylistykę, prozaikę i poetykę*. Wyd. 2. Łódź 1909). Podobnie M. R y b a r s k i postulował, że uwagi typu genologicznego w podręcznikach poetyki nie powinny być schematycznymi i dogmatycznymi zestawieniami, ale rozbiorem składników ważnych w formach. (M. R y b a r s k i, *Podręczniki do nauki stylistyki i teorii literatury w szkole średniej*. Przegląd Humanistyczny 1922, ss. 392–421). Przestrzeganie przed rozważaniami teoretycznymi, definicjami oraz sugestie oparcia zagadnień genologicznych na lekturze znajdujemy również w programach przedwojennych (np. z lat 1921, 1933, 1937).

ślenie ścisłego związku pojęć rodzajowych z materiałem literackim (tj. z lekturą dzieł i kursem historycznoliterackim), zgodne z postulatami genologów⁴, znajduje także potwierdzenie w pracach metodycznych⁵. Wprowadzeniu podstawowych zagadnień z zakresu genologii (począwszy od kl. V) towarzyszy zasada stopniowania trudności. Etap przygotowawczy stanowi „rozdzielanie wiersza i prozy” oraz „fragmentów opisowych i opowiadających”, następnie zaś od schematycznego ujęcia podziału rodzajów i gatunków literackich (obowiązuje podział trójczłonowy rodzajów literackich, odmiany gatunkowe wprowadzają dopiero programy licealne) w klasach młodszych — przechodzi się do wskazania związków rodzajowych, ich wzajemnego przenikania. Niekiedy programy wyróżniają formy literackie charakterystyczne dla poszczególnych epok⁶. Odrębnych uwag wymaga pozostająca aktualnie w stadium dyskusji wstępna wersja programu⁷, w której niemało miejsca zajmują hasła genologiczne. Ponieważ program podkreśla konieczność funkcjonalnego traktowania zagadnień teoretycznoliterackich, w odniesieniu do genologii akcentuje się umiejętność konkretyzacji pojęć z tego zakresu. Sporo miejsca zajmuje problematyka rodzajowa w programie z 1949 r. oraz z 1974 r., jednocześnie zaś programy te zawierają najmniej usterek merytorycznych.

Propozycję zakresu materiału z teorii literatury (w tym także genologii) dla klas I—III przynosi podręcznik dla nauczycieli pióra B. Chrzęstowskiej i S. Wysłouch⁸ (w 1938 r. propozycje podobnego typu znaleźć można w artykule S. Skwarczyńskiej⁹). Obok podręczników dla nauczycieli problemy nauczania zagadnień genologicznych w szkole średniej pojawiają się w pracach metodycznych, choć zajmują w nich pozycję raczej marginesową (na uwagę zasługują tu prace: W. Szyszkowskiego, I. Worobiec i J. Krama, zawierające elementy teorii metodycznej na temat genologii w szkole)¹⁰. Zdaniem autorów tych prac w szkole średniej należy odwoły-

⁴ S. Skwarczyńska pisała: „(...) pojęciu rodzaju literackiego odpowiada konkretna rzeczywistość literacka, której typowością jest ono poznawczym odbiciem, czyli w skrócie, że rodzaj literacki „tkwi” konkretnie w konkretnym literackim materiale” (S. Skwarczyńska, *Genologia literacka w świetle zadań nauki o literaturze*. Prace Polonistyczne 1952, Ser. X, s. 372).

⁵ W. Szyszkowski, *Literatura*, (W:) *Metodyka nauczania języka polskiego w szkole średniej*. Praca zbiorowa pod red. W. Szyszkowskiego, Z. Libery. Warszawa 1963, ss. 20—107.

⁶ Pod tym względem ogólnikowością odznaczają się programy z 1953, 1964, 1965, 1966 r. ⁷ *Język polski. Wstępna wersja programu dziesięcioletniej szkoły średniej. Klasy IV—X*. Warszawa 1975.

⁸ B. Chrzęstowska, S. Wysłouch, *Wiadomości z teorii literatury w analizie literackiej*. Warszawa 1974.

⁹ S. Skwarczyńska, *Teoria literatury w liceum ogólnokształcącym*. Prace Polonistyczne 1938, Ser. II, ss. 415—434. Genologii dotyczą dwa cykle zagadnień: rodzaj literacki (epika, istota liryki, dramat), rodzaj literacki a życiowe formy wypowiedzenia.

¹⁰ W. Szyszkowski, op. cit.; I. Worobiec, *Kształtowanie pojęć literackich na lekcjach języka polskiego w kl. V—VIII*, (W:) *Z moich doświadczeń na lekcjach języka polskiego w kl. V—VIII*. Warszawa 1964; J. Kram, *Cwiczenia z poetyki w klasach licealnych*. Warszawa 1968. Ciekawe studia z zakresu genologii przynosi praca: *Lektury i problemy*. Oprac.

wać się do znanej uczniom nadrzędności rodzajów w stosunku do gatunków oraz do podziałów wewnątrz rodzajów. Na tym etapie nauczania pojęcia z zakresu genologii ulegają stopniowemu poszerzeniu i pogłębieniu, stosuje się przy tym kolejność od nazw do pojęć genologicznych. Podkreśla się, w myśl zasady ograniczania zakresu analizy na korzyść jej pogłębienia, iż zbyt dokładna analiza rodzajowa nie jest potrzebna¹¹. Wykazywanie różnic i podobieństw w zakresie różnych gatunków i odmian — zdaniem wielu autorów — służy lepszemu ich scharakteryzowaniu (ilustracją dla tych stwierdzeń są najczęściej: baśń — bajka, powieść — nowela — opowiadanie, dramat klasyczny — szekspirowski i romantyczny). Podobnie zresztą należy wskazywać cechy typowe i indywidualne utworów należących do tego samego gatunku. Sugeruje się także, by rozróżnianie trzech rodzajów poprzedzić ukazaniem miejsca literatury pięknej w dziedzinie piśmiennictwa¹².

Według W. Szyszkowskiego zagadnienia gatunkowe i rodzajowe mieszczą się w problematyce dzieła — jednego z kierunków badań utworu literackiego w szkole. Analizę utworu w szkole można rozpocząć od określenia rodzaju i gatunku literackiego, można także analizować utwór koncentrując się na dominancie gatunkowej, w obu jednak wypadkach pamiętać należy o tym, że formę utworu omawiamy dopiero po zapoznaniu się z jego treścią i w oparciu o nią. Powszechnie przyjmuje się zasadę, że w nauczaniu wyróżnianie gatunków literackich poprzedza teorię z nimi związaną. Dobrze jest, zdaniem metodyków, zapoznać uczniów z etymologią nazw gatunkowych oraz poinformować, jacy jeszcze twórcy dany gatunek podejmowali. W nauczaniu polonistycznym obserwujemy uprzywilejowanie epiki, zwłaszcza zaś powieści, najmniej zaś reprezentowana jest w programach literatura dydaktyczna¹³. Na uwagę zasługuje podkreślenie korelacji rodzajów literackich z prądami literackimi i artystycznymi epoki¹⁴.

Wśród metod przydatnych w konstruowaniu pojęć gatunkowych akceptuje się zarówno wyjście od definicji do uzasadnień lub przeciwnie: od

J. Maciejewski, Warszawa 1976. Bywa i tak, że zagadnienia typu genologicznego nie są w ogóle uwzględniane np. W. Wawrzyniak, *Analiza większych utworów epickich w kl. VIII szkoły podstawowej*. Polonistyka 1966, nr 4, ss. 23—29.

¹¹ Pisał o tym K. Budzyk: „Przesadnie dokładna analiza techniki wersyfikacyjnej i rodzajowej utworu nie jest potrzebna, gdyż zaciemniałaby obraz całości. Niemniej jednak musi wyjść na jaw zarówno specyficzność literatury w stosunku do innych form piśmiennictwa, jak również zasadnicze rysy charakteryzujące poszczególne gatunki literackie” (K. Budzyk, *Sprawa rodzajów literackich w nowym programie*. Polonistyka 1948, z. 4, s. 22). Także J. Kulpa, *Nauczanie problemowe języka polskiego w kl. V—VIII*. Warszawa 1975.

¹² S. Jerschina, *Teoria literatury i rozbiór literacki w nowej szkole*. Przemysł 1946.

¹³ W pracy W. Szyszkowskiego, op. cit., zauważyć można oscylowanie między traktowaniem jej jako odrębnego typu przekazów pisarskich oraz włączeniem do gatunków pogranicznych (pogranicze epiki i liryki). Tak też ujmuje to zagadnienie M. R. Mayenowa (*Poetyka opisowa*. Warszawa 1949).

¹⁴ W. Szyszkowski, op. cit.,

wskazania cech utworu — do próby określeń gatunkowych. Sądzić należy, iż w zakresie kształtowania pojęć gatunkowych najbardziej wskazane jest określanie gatunku przez uczniów, poprzedzone obserwacjami¹⁵. Rozprawy metodyczne przynoszą także pewne szczegółowe rozważania dotyczące poszczególnych rodzajów oraz pracy nad konkretnym gatunkiem literackim (najczęściej są to: fraszka, powieść, nowela, baśń, bajka, ballada, sielanka). Ponieważ nadal odczuwa się brak podręcznika teorii literatury czy też słownika terminów literackich dla licealistów, W. Szyszkowski zalecał prowadzenie przez uczniów słowników terminów. W książce J. Krama¹⁶, niezmiernie przydatnej w pracy nauczyciela, zawarte są przykładowe ćwiczenia podejmujące problematykę teoretycznoliteracką oraz indeks zagadnień i terminów literackich, m.in. z zakresu problematyki rodzajowej.

W aktualnych podręcznikach do historii literatury wiadomości teoretycznoliterackie, a szczególnie genologiczne, zajmują miejsce marginalne. Wyjaśnienia gatunkowe towarzyszą tutaj omawianiu dzieł literackich. Autorzy podręczników wykazują zróżnicowanie form gatunkowych w obrębie jednego okresu historycznoliterackiego i twórczości jednego autora, uzasadniają przy tym nowo wprowadzone lub preferowane w pewnej epoce gatunki literackie¹⁷. Najwięcej nowych nazw gatunkowych wprowadza podręcznik dla klasy I¹⁸. W syntetycznych ujęciach twórczości niektórych pisarzy pojawiają się wzmianki na temat uprawianych przez nich gatunków. Niekiedy podręczniki historii literatury zamieszczają refleksje twórców na tematy genologiczne np. T. Brezy i T. T. Jeża o powieści i eseju. Podręczniki języka polskiego dla klas I—III zawierają wśród charakterystycznych cech językowych stylu utworów literackich poszczególnych okresów m.in. zagadnienia natury genologicznej.

¹⁵ I. Worobiec proponuje następujące etapy kształtowania pojęć z zakresu genologii: „1. Zetknięcie nazwy z przedmiotem w celu wywołania właściwych skojarzeń (lekcja wprowadzająca nazwę pojęcia). 2. Wyodrębnienie cech gatunkowych w poszczególnych przykładach, kształtowanie pojęć elementarnych, gromadzenie mas apercepcyjnych. 3. Zestawienie konkretnych utworów najpierw w zakresie dwóch różnych gatunków [...]. 4. Wyszukiwanie cech wspólnych i różnych [...]. 5. Określenie pojęcia na podstawie znajomości cech. 6. Zastosowanie poznanego pojęcia w nowych sytuacjach, tzw. przeze mnie metoda „przymierzania” znanego zespołu cech istotnych do nowych konkretnych utworów”. (W. Worobiec, op. cit., ss. 164—165).

¹⁶ J. K r a m, op. cit.,

¹⁷ Te traktowane w sposób uzupełniający wyjaśnienia cech gatunkowych podawane są drobnym drukiem (np. podręcznik dla kl. I). Oto przykładowe uzasadnienie prymatu gatunku powieściowego w pozytywizmie: „Dominujące w okresie romantyzmu gatunki literackie nie bardzo nadawały się, by opiewać takiego bohatera, „młodzi” zatem uznali za swoje najważniejsze zadanie stworzenie polskiej powieści. Świadomie nawiązali do osiągnięć powieści przedpowstaniowej [...], postanowili ją kontynuować i doskonalić. Powieść uznali za najdoskonalszy i najbardziej nowoczesny gatunek literacki, ponieważ nadawała się najbardziej do propagowania nowoczesnych poglądów i najłatwiej zdobywała sobie mało wykształconych czytelników” (J. K u l e z y c k a-S a l o n i, A. N o f e r-Ł a d y k a, *Literatura polska dla kl. II liceum ogólnokształcącego*. Warszawa 1973, s. 19).

¹⁸ *Literatura polska (do r. 1830)*. Podręcznik dla kl. I liceum ogólnokształcącego. Warszawa 1967.

B. Chrzęstowska i S. Wyslouch¹⁹ twierdzą, że problematyka rodzajowa jest dość uprzywilejowana w szkole²⁰. Jednak nie mogą napawać optymizmem liczne nieścisłości merytoryczne z tego zakresu w programach nauczania, pracach metodycznych i podręcznikach. Oto niektóre z nich. W programach niejednokrotnie następuje mieszanie pojęć: nowela — opowiadanie²¹, dramat romantyczny *Balladyna* określa się jako baśń udratyzowaną²², ballada i powieść poetycka znalazły się w grupie gatunków epickich²³, podobnie do epiki bywa zaliczany reportaż²⁴. Zauważa się także słabe ustabilizowanie określeń: rodzaj, gatunek, odmiana jako terminów (np. powieści przypisuje się niekiedy miano rodzaju literackiego²⁵ itp.). Obok dużej dowolności w operowaniu nazewnictwem genologicznym, wątpliwości może budzić również upatrywanie genezy dramatu niescenicznego w epoce Młodej Polski. W zakresie programów wiele błędnych lub niedokładnych sformułowań zawiera *Program nauczania języka polskiego dla techników* z 1953 r. W publikacjach metodycznych, które także nie ustrzegły się nieścisłości, wyróżnia się epos klasowy (stanowowy); baśń, bajkę, satyrę oraz sielankę zalicza się do epiki²⁶. Budzi wątpliwości graficzny schemat literatury pięknej — przedstawiony w pracy S. Jerschińy — oraz tabela z podziałem literatury pięknej w książce J. Krama; wymagające komentarza jest wreszcie określenie Moliера jako reprezentanta komedii dell'arte²⁷. Sporo zamieszania panuje wokół określenia utworu Z. Nałkowskiej *Medaliony*, pojawiają się tutaj bowiem określenia: cykl nowelistyczny, szkice, opowiadania oraz medalion — mała forma prozatorska. Niekiedy analizy utworów, zawarte w podręcznikach, nie zawierają w ogóle uwag na temat gatunków. Mimo tych uchybień teoria i praktyka szkolna w dużej mierze są odzwierciedleniem zdobyczy me-

¹⁹ B. Chrzęstowska, S. Wyslouch, op. cit., s. 14: „Zakres tej wiedzy ogranicza się u przeciętnego ucznia do rozróżniania rodzajów i gatunków literackich, prozy i wiersza i najczęściej [...] nie prowadzi ona do umiejętności stosowania nabytych wiadomości w analizie”.

²⁰ Dla przykładu w programach przedwojennych (1933, 1937 r.) zagadnienia genologiczne zawsze wymieniane były wśród podstawowych wiadomości z teorii literatury.

²¹ *Program nauczania języka polskiego dla techników*, op. cit.; J. Z. Jakubowski, *Literatura polska okresu Młodej Polski*. Podręcznik dla kl. III liceum ogólnokształcącego. Warszawa 1971.

²² *Program nauczania języka polskiego dla techników*, op. cit.

²³ *Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej*. Projekt. Język polski. Warszawa 1949; Także S. Jerschińska, op. cit.

²⁴ *Język polski. Wstępna wersja programu...*, op. cit.

²⁵ *Program nauczania języka polskiego dla techników*, op. cit. Należy jednak zaznaczyć, iż były w genologii propozycje uznania wypowiedzi powieściowej za odrębny rodzaj. Innych przykładów z tego zakresu dostarcza *Program nauczania liceum ogólnokształcącego. Język polski. Kl. I—IV*. Warszawa 1974, w którym tragedia antyczna określana jest jako gatunek literacki oraz podręcznik J. Z. Jakubowskiego, *Literatura polska okresu Młodej Polski...* op. cit., w którym *Popioły* są definiowane jako gatunek powieści historycznej.

²⁶ S. Jerschińska, op. cit. Także: *Język polski. Wstępna wersja programu dziesięcioletniej szkoły średniej*, op. cit.

²⁷ J. Kram, op. cit.

toologii badań genologicznych, świadczą o tym wybrane zagadnienia szczegółowe.

Panuje zgodne przekonanie autorów prac metodycznych, że rozróżnianie gatunków literackich oraz elementów epickich, lirycznych i dramatycznych w utworze literackim mieści się w omawianiu formy utworu. Faktem nie podlegającym dyskusji jest jedność treści i formy w utworze, a więc także rodzajów i gatunków literackich z zawartością ideowo-treściową, toteż trzeba rozpatrywać elementy gatunkowe ze stanowiska całości utworu. Fakt, że aspekt gatunkowy pozostaje w ścisłej korelacji z systemami: stylistycznym, kompozycyjnym i tematycznym utworu²⁸, znajduje swe odzwierciedlenie w analizowanych materiałach. Tak więc w zakresie gatunkowej konstrukcji dzieł podkreśla się konieczność określenia funkcji elementów kompozycyjnych różnych gatunków²⁹ (np. w sonecie), wskazania zależności od gatunku literackiego kompozycji zamkniętej i otwartej³⁰. Na uwagę zasługuje stwierdzenie, że układ świata przedstawionego ściśle wiąże się z rodzajem literackim, toteż ponadrodzajowe traktowanie kompozycji byłoby zbyt abstrakcyjne³¹. Fakt, że z każdą rodzajowością wiąże się zawsze pewna zasada stylu³² potwierdzają prace traktujące o stylach rodzajów i gatunków literackich (pojmowanych jako składnik stylu artystycznego)³³. Dokładne zbadanie stylu i języka utworu umożliwia bardziej precyzyjne określenie gatunku i rodzaju literackiego lub odwrotnie: gatunek może być wyznacznikiem stylu³⁴ (tzn. przynależność do gatunku literackiego wpływa na formę stylistyczną utworu). W analizie stylistycznej tekstów należy uwzględnić stosunek do normy stylistycznej gatunku literackiego oraz zwrócić uwagę na fakt, iż zróżnicowanie stylu może wystąpić również w ramach jednego gatunku (np.

²⁸ Ponadto można tu mówić o systemie wersyfikacyjnym (por. art. M. Grzędzielskiej, *Układ wersyfikacyjny a gatunek literacki*. Zagadnienia Rodzajów Literackich 1960, t. 3, z. 1, ss. 101–107). W słowie wstępnym redakcji Zagadnień Rodzajów Literackich (t. 1, 1958) czytamy: „Przecież w rodzaju i gatunku literackim jako w konkretnych jednostkach teoretycznych — skupiają się wszystkie teoretyczne problemy dotyczące dzieła literackiego, [...] tutaj spotykają się problemy treści i formy, problemy kompozycji i stylu, a przede wszystkim rozległe problemy typowości i problemy strukturalności”. Por. także: M. Głowiński, *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej*, (W:) *Proces historyczny w literaturze i sztuce*. Praca zbiorowa pod red. M. Janion, A. Piorunowej. Warszawa 1967, ss. 31–60

²⁹ J. Kram, op. cit. Także: *Język polski. Wstępna wersja programu dziesięcioletniej szkoły średniej*, op. cit.

³⁰ W. Szyszkowski, op. cit.

³¹ B. Chrzastowska, S. Wysłouch, op. cit. w 1935 r. B. Tomaszewski pisał, że cechy rodzaju organizują kompozycję utworu (B. Tomaszewski, *Teoria literatury. Poetyka*. Poznań 1935).

³² O stylu rodzaju literackiego pisał S. Wędkiewicz, *O tzw. stylistyce*. *Język Polski* 1922, nr 2, ss. 37–53. Na zależność stylu od rodzaju literackiego i na wzajemne dopełnianie się obu dziedzin wskazywały: podręcznik H. Gallego (*Stylistyka i teoria literatury*. Wyd. 7. Warszawa 1917) oraz programy nauczania z okresu międzywojennego.

³³ J. Kram, op. cit.

³⁴ B. Chrzastowska, S. Wysłouch, op. cit. Także M. Jaworski, *Język polski*. Podręcznik dla kl. I. Warszawa 1974.

epopeja, fraszka)³⁵. W zakresie treści istotne jest zbadanie roli motywów i fabuły na gruncie gatunków, bowiem — jak pisze M. R. Mayenowa — motyw nasiąka atmosferą gatunku, w którym występuje³⁶.

Programy nauczania podkreślają wagę ciągłego utrwalania i pogłębiania wiadomości o gatunkach już poznanych. Szczególne miejsce przypada tutaj syntezie historycznoliterackiej³⁷. Wśród przykładowych tematów syntetycznych — proponowanych przez programy — znajdujemy zagadnienie ewolucji rodzajów i gatunków literackich, ich losu w poszczególnych okresach w oparciu o znane utwory³⁸ (np. ewolucja prozy epickiej, dramatu i liryki) ze zwróceniem uwagi na powstanie, rozwój i zamieranie niektórych gatunków. Prace metodyczne podkreślają, że problemy z zakresu nauki o rodzajach i gatunkach literackich pojawić się mogą w czterech rodzajach syntez: twórczości pisarza (nowatorstwo gatunkowe twórcy oraz zasługi w zakresie rozwijania gatunku, różnorodność gatunków podejmowanych przez jednego twórcę), syntezie epoki (dominujące rodzaje i źródła ich dominacji, nowe gatunki literackie, analogie gatunkowe między epokami), syntezie dzieła, w tzw. syntezie końcowej (proponowany temat: Powieść polska i jej przemiany czy też Gatunki i odmiany dramatu polskiego)³⁹.

W niektórych rozprawach metodycznych i programach⁴⁰ znajdujemy słuszną uwagę, że nie wystarczy sama rejestracja gatunków, lecz trzeba ukazywać życie rodzajów literackich⁴¹, ich zmienność, krzyżowanie się gatunków w toku ewolucji (rzadkością jest bowiem gatunek stabilny). Wiadomo, że jedynie historia gatunku, a nie jeden reprezentatywny utwór dać może pojęcie o jego istocie i tendencjach artystycznych, ponadto w toku historycznego rozwoju gatunku powstają warianty gatunkowe przy zachowaniu pewnych konstant⁴². Ilustracją przyjętej zasady rozpatrywania rodzajów literackich w ich historycznym rozwoju — zgodnej z ba-

³⁵ J. Kram, op. cit.; M. Jaworski, op. cit.

³⁶ M. R. Mayenowa, op. cit.

³⁷ K. Wóycicki w syntezie uwzględnił m.in. rodzaj i gatunek, do którego utwór należy, stanowisko utworu w literackim szeregu ewolucyjnym oraz rolę, jaką utwór odgrywa w rozwoju pewnego rodzaju literackiego (K. Wóycicki, *Rozbiór literacki w szkole*. Warszawa 1921).

³⁸ Program nauczania liceum ogólnokształcącego kl. I—IV (Tymczasowy). Warszawa 1966; Program nauczania liceum ogólnokształcącego. Język polski. Kl. I—IV. Warszawa 1974; J. Kijas, *Synteza historyczno-literacka w ostatniej klasie licealnej*. Polonistyka 1965, nr 2, ss. 15—20.

³⁹ J. Kram, op. cit.; K. Lausz, *Syntezy literackie w nauczaniu szkolnym*. Polonistyka 1960, z. 3, ss. 11—25.

⁴⁰ Program nauczania języka polskiego dla techników, op. cit.

⁴¹ G. Korbut pisał, że przed podjęciem analizy utworu trzeba się zapoznać z dziejami rozwoju poszczególnych rodzajów literackich w literaturze powszechnej i polskiej (G. Korbut, *Wstęp do literatury polskiej*. Warszawa 1924). Większą uwagę należy zwrócić na to, że zmianom ulegają nie tylko gatunki, ale też pojęcia o nich.

⁴² I. Opacki uważa, że cechy niezmiennie nie przysługują gatunkowi (I. Opacki, *Krzyżowanie się postaci gatunkowych jako wyznacznik ewolucji powieści*, (W:) *Problemy teorii literatury*. Wrocław 1967).

daniami genologów — jest propozycja tematu dla profilu humanistycznego, dotycząca omówienia np. wybranego utworu ze współczesnej prozy pod kątem analizy przeobrażeń klasycznych form gatunkowych oraz wybranego dramatu współczesnego pod kątem analizy przeobrażeń form gatunku⁴³. Wśród przykładowych propozycji tematów zajęć fakultatywnych znaleźć można następujący: Ewolucja poetyki wybranych gatunków w literaturze XIX i XX w., rozpatrywany w kontekstach społecznych i kulturalnych tych epok (np. sonet, powieść)⁴⁴ oraz zagadnienie związku ewolucji sceny i dramatu. Postulat historycznego traktowania zjawisk gatunkowych w związku z prądami literackimi jest zdeterminowany przekształceniami, jakim uległy gatunki⁴⁵, jednak nigdzie nie podkreśla się inwariantu gatunku. Należy sobie wszakże zdawać sprawę z tego, że mimo przekonania o zmiennej i nie w pełni określonej strukturze gatunkowej, fragmentaryczny materiał lekturowy nie może dać wyobrażenia o pełnym rozwoju gatunku⁴⁶.

Niekiedy w analizowanych materiałach pojawiają się uwagi dotyczące genezy gatunków literackich, są to bądź stwierdzenia o charakterze ogólnym (np. że u podstaw powstawania nowych gatunków literackich tkwiły praktyczne potrzeby życia oraz potrzeby społeczno-kulturalne)⁴⁷, bądź też o charakterze szczegółowym (np. geneza tzw. nowej powieści)⁴⁸.

Publikacje metodyczne, programy, a nawet podręczniki szkolne dają także wyraz tendencjom antygatunkowym oraz zjawiskom międzygatunkowym, przyjmując założenie, że utwory literackie są pod względem rodzajowym tworami synkretycznymi i nie występują na ogół w czystych postaciach rodzajowych. Co się tyczy gatunków mieszanych, podkreśla się, iż w romantyzmie nastąpiło odrzucenie konwencji literackich dotyczących granic między rodzajami i „czystości gatunkowej”⁴⁹ oraz zwraca się uwagę na żywotność tego procesu w modernizmie. Wśród gatunków synkretycznych nie poddających się kategoriom tradycyjnego podziału wymienia się najczęściej: balladę, powieść poetycka, poemat dygresyjny, sielankę i dramat epicki⁵⁰. Niezbyt słusznie w grupie tej znalazły się: bajka, baśń i satyra, w zakresie których panują w genologii różne poglą-

⁴³ *Program nauczania liceum ogólnokształcącego*. Warszawa 1974.

⁴⁴ J. K r a m, op. cit.

⁴⁵ W. S z y s z k o w s k i, op. cit.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ *Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej*, op. cit.

⁴⁸ J. K r a m, op. cit.

⁴⁹ *Program nauczania języka polskiego dla techników*, op. cit. Także L. S ł o w i ń s k i, *W sprawie syntez na lekcjach literatury w szkole średniej*. Polonistyka 1974, nr 3, ss. 15–27.

⁵⁰ Rzykowne jest twierdzenie zawarte w pracy M. K n o t h e i J. T o k a r s k i e g o, iż poemat dygresyjny, sielanka, ballada i satyra są gatunkami lirycznymi (M. K n o t h e, J. T o k a r s k i, *Nauczanie języka polskiego w kl. VIII*. Wyd. 2. Warszawa 1974).

dy. Prace metodyczne jako utwór gatunkowo niejednorodny określają *Pana Tadeusza*⁵¹.

W programach i pracach metodycznych wyodrębnione są także gatunki z pogranicza epiki i prozy publicystycznej, zwłaszcza zaś felieton, kronika, reportaż i esej. Obraz tych gatunków zaciemnia jednak włączenie do tej grupy form paraliterackich oraz form wypowiedzi publicystycznej, krytycznej i naukowej⁵². W pracy W. Szyszkowskiego da się zauważyć wahanie, czy poezji dydaktycznej nie zaliczyć do gatunków pogranicznych.

W analizowanych materiałach dają również o sobie znać zjawiska międzygatunkowe, a więc współwystępowanie elementów trzech rodzajów w różnych utworach literackich, ich wzajemny stosunek i rola w konstrukcji obrazu⁵³. Sygnalizuje się przy tym, że w szkole średniej można liberalnie traktować podział trójczłonowy, zaś przenikanie się trzech pierwiastków — swoistą wielorodzajowość gatunkową — najlepiej ukazać przy literaturze romantycznej⁵⁴.

Z gatunkami i rodzajami literackimi wiąże się też ściśle kwestia kategorii estetycznych. W analizowanych materiałach są one sygnalizowane albo jako wyznaczniki niektórych gatunków literackich (np. tragizm — istotny składnik tragedii, komizm — komedii; typy komizmu)⁵⁵, albo sugeruje się równoczesne występowanie kategorii estetycznych w jednym dziele (np. w *Panu Tadeuszu* — liryzm, humor, komizm, wzniosłość)⁵⁶ lub też poszczególne kategorie estetyczne występują zwykle w określonych gatunkach literackich np. tragizm w balladach, komizm — w poemacie heroikomicznym i satyrze⁵⁷. Ta ostatnia — przynależna lite-

⁵¹ M. Knothe, J. Tokarski, op. cit.; W. Szyszkowski, op. cit.; S. Jerschichina, Z. Libera, E. Sawrymowicz, *Literatura polska okresu Romantyzmu*. Podręcznik dla kl. II liceum ogólnokształcącego. Warszawa 1968. Czytamy tu: „*Pan Tadeusz* w oczach współczesnego badacza przedstawia się jako swoista suma gatunków, której składniki stanowią: epos, powieść, sielanka, poemat opisowy, poemat heroikomiczny, a ponadto gatunki nieepickie, jak komedia i dramat. Widziano w nim cechy gawędy i baśni. Charakteryzując wartości artystyczne *Pana Tadeusza* uwydatniono liryzm i humor, komizm i wzniosłość” (ss. 120—121).

⁵² M. Knothe, J. Tokarski, op. cit., zaliczają do form paraliterackich pamiętnik i wspomnienie, natomiast w programie *Język polski. Wstępna wersja programu...*, op. cit., jest wzmianka o gatunkach paraliterackich, choć nie wiadomo jakich. *Program nauczania języka polskiego dla techników*, op. cit., zamieszcza uwagę, że w pozytywizmie uprawiano gatunki prozy: artykuł publicystyczny, rozprawę i recenzję.

⁵³ S. Skwarczyńska nazywa to zjawisko „instrumentacją rodzajową”. *Program nauczania języka polskiego dla techników*, op. cit.; *Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej* op. cit.

⁵⁴ W. Szyszkowski, op. cit. Względność podziału na rodzaje i gatunki literackie oraz umowny charakter tej klasyfikacji podkreśla *Program nauczania liceum ogólnokształcącego*, op. cit.

⁵⁵ *Język polski. Wstępna wersja programu...*, op. cit.; B. Chrzastowska, S. Wyśiouch, op. cit.

⁵⁶ S. Jerschichina, Z. Libera, E. Sawrymowicz, op. cit.

⁵⁷ A. Milska, *W kręgu ballady*. *Polonistyka* 1955, nr 4, ss. 5—11; W. Szyszkowski, op. cit.; Z. Jopowicz, *Nauczanie problemowe w zespotach na lekcjach języka polskiego w szkole średniej*. Warszawa 1967.

raturze dydaktycznej — ujmowana jest zarówno jako odrębna kategoria oraz jako satyryczność mogąca występować we wszystkich rodzajach⁵⁸. Kategorie liryzmu, epickości i dramatyczności na ogół, lecz nie zawsze, konkretyzują się w utworach odpowiadających im nazwami rodzajowymi. Panuje pogląd, że w każdym utworze działają wszystkie trzy pierwiastki.

Podstawowym wyróżnikiem rodzajowym nie poświęca się w programach licealnych uwagi, gdyż zakłada się znajomość zagadnień systematyki rodzajów literackich, wyniesioną ze szkoły podstawowej. Natomiast w pracach metodycznych wśród wyznaczników określających przynależność do gatunku i rodzaju wskazuje się następujące kategorie: postawa podmiotu wobec świata przedstawionego, konstrukcje stylistyczne i kompozycyjne, co jest zresztą zgodne z przyjętymi ustaleniami⁵⁹. Za ledwie sporadycznie (program z 1974 r.) podkreśla się względność podziału na rodzaje i gatunki literackie i umowny charakter tej klasyfikacji w odniesieniu do literatury współczesnej: „Nowa poezja stroniąca od wzorców gatunkowych czerpie ze schematów gatunkowych wzór i surowiec zabiegów stylizacyjnych”⁶⁰. W powojennym nauczaniu zrezygnowano z ćwiczeń w rodzaju „przerabiania” prozy na poezję i odwrotnie — przestrzegał przed tym już w latach dwudziestych T. Grabowski⁶¹.

Powyższe zagadnienia są ilustracją tego, jak funkcjonuje świadomość genologiczna w szkolnym poznawaniu literatury. Wpływ aspektu rodzajowo-gatunkowego na szkolne poznawanie dzieła jest znaczny, bowiem przynależność gatunkowa utworu wyznacza interpretację założeń przyjętych w utworze⁶². Świadomość gatunkowa odgrywa też pewną rolę u odbiorcy, jakim jest uczeń. Dzięki właściwie przeprowadzonej analizie różnych utworów uczeń zaczyna dostrzegać cechy dystynktywne rodzajów i gatunków literackich. Jednak problem oddziaływania gatunku na recepcję dzieł literackich — znajdujący się w polu zainteresowań współ-

⁵⁸ W. Szyszkowski, op. cit.; M. Knothe, J. Tokarski, op. cit.

⁵⁹ J. Kram, op. cit.

⁶⁰ K. Zaleski, *Poezja a liryka*, (W:) *Lektury i problemy*, op. cit., s. 631. Także: B. Chrzastowska, S. Wsiołuch, op. cit., oraz M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Zarys teorii literatury*. Warszawa 1972.

⁶¹ T. Grabowski (*Wstęp do nauki literatury ze szczególnym uwzględnieniem literatury polskiej*, Lwów 1927, s. 135) pisał: „Proza nie osiągnie zresztą nigdy regularności rytmu poezji, jak znów poemat, przerobiony na prozę, traci na poezji”. Ćwiczenia tego typu występowały np. w podręczniku C. Boguckiej, C. Niewiadomskiej, J. Warnkówny, *Ćwiczenia stylistyczne we wzorach i tematach ułożonych systematycznie*. Stopień 1. Wyd. 2. Warszawa 1906; stopień 2. Warszawa 1897.

⁶² J. Trzynadłowski tak pisał o roli gatunku literackiego: „Zespoły instrukcji dostarczają danych do interpretacji wewnętrznej, opartej na właściwym rozumieniu treści przedstawionych, gatunek-program zaś interpretację zewnętrzną, wyjaśnienie zasadniczych postaw przyjętych w utworze i kierunku autorskiego widzenia” (J. Trzynadłowski, *Information theory and literary genres. Zagadnienia Rodzajów Literackich*. 1961, t. 4, z. 1, s. 48). O tym, w jaki sposób zależność ta kształtuje się w poszczególnych rodzajach pisał W. Szyszkowski, op. cit.

czesnej genologii⁶³ — to terra incognita na terenie literatury metodycznej.

Zasygnalizowane powyżej zagadnienia prowadzą do następujących wniosków i propozycji:

1. Znajomość problematyki rodzajowej domaga się również wiedzy o jej rodowodzie — jak pisał M. Bachtin: „(...) żeby trafnie zrozumieć gatunek literacki, trzeba powrócić do jego początków”⁶⁴, stąd **zagadnienie genezy rodzajów wzbogacone o historię gatunków literackich w teoretycznym aspekcie oraz uwagi na temat żywotności gatunków** — zgodnie z rozwojem prac na ten temat — **winy być bardziej docenione** w programach szkolnych i rozprawach metodycznych⁶⁵.
2. Istotną sprawą jest także **odpowiedni dobór lektur**, które byłyby w pełni reprezentatywne dla form rodzajowo-gatunkowych.
3. **Opracowanie słownika terminów** teoretycznoliterackich (w tym także genologicznych), przeznaczonego dla ucznia, **czy też w ogóle podręcznika teorii literatury oraz antologii tekstów** ilustrujących najważniejsze pojęcia, przyczyniłoby się do uporządkowania tych zagadnień i wyjaśnienia dotychczasowych wątpliwości i niejasności, zwłaszcza że obowiązujące podręczniki historii literatury traktują problemy genologiczne marginesowo, główny punkt ciężkości kładąc na problematyce dzieła literackiego.
4. **Charakterystyka systemu gatunkowego określonej epoki nie powinna być pozbawiona kontekstu** ukazującego układ gatunków literackich w epoce poprzedniej oraz gatunki dominujące i uboczne w epoce następnej.
5. **Najbardziej ważne aktualnie problemy z dorobku myśli genologicznej winny być reprezentowane w programach, publikacjach dla nauczycieli, natomiast do kwestii dyskusyjnych, jeszcze nie dość sprecyzowanych na gruncie samej genologii teoretycznej, w których przypadku panuje zróżnicowanie stanowisk metodologicznych, należy odnosić się z większą ostrożnością**⁶⁶.

⁶³ O zależności konkretyzacji od rodzajowych własności dzieła literackiego pisał R. Ingarden, *Schematyczność dzieła literackiego*, (W:) *Szkice z filozofii literatury*. Łódź 1947. Np. dobór lektur w chwili obecnej nie pozwala na uwzględnienie — z komparatystycznego punktu widzenia — kształtowania się danego gatunku w obrębie różnych literatur. Bywa również tak, że gatunek jest reprezentowany przez jeden utwór np. poemat heroikomiczny. Warta przypomnienia jest teza M. Głowińskiego, że „[...] konkretnego utworu nie można rozpatrywać jako gatunku — konkretny utwór jest tylko realizacją jakichś elementów tego, na co gatunek pozwala” (M. Głowiński, *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej*, op. cit., s. 50).

⁶⁴ *Problemy poetyki Dostojewskiego*. Przeł. N. Modzelewska. Warszawa 1970, s. 164.

⁶⁵ Opis utworu na tle rozwoju form literackich jest jednym z postulatów „sztuki interpretacji”.

⁶⁶ Np. nie podejmuje się — i z tym można się zgodzić — kwestii istnienia rodzajów i gatunków literackich (poza pracą S. Skwarczyńskiej, op. cit.), idealnych wzorów gatunkowych oraz zagadnienia historyczności gatunku i naturalności rodzaju literackiego.

6. W toku analizy szkolnej **częściej należałoby uwzględnić dominantę gatunkową utworu.**
7. Analizowane poglądy i materiały pozwalają stwierdzić, że jeszcze **bardziej należy w procesie dydaktycznym literatury zaakcentować instrumentalne znaczenie wiedzy genologicznej.**
8. Do zadań badawczych, jakie stoją przed metodyką genologii literackiej w szkole należy m.in. **tworzenie w większej niż dotychczas mierze autonomicznych teorii nauczania określonych gatunków i rodzajów literackich.**

Miarodajna odpowiedź na pytanie, jaka rola, miejsce i znaczenie winny przysługiwać zagadnieniom genologicznym w szkole, wymagałaby poszerzenia przedstawionych rozważań np. o wnioski wynikające z analizy wpływu określonych kierunków w badaniach literackich na stan problemów genologicznych w teorii i praktyce szkolnej.

PROBLEMS OF LITERARY GENOLOGY IN CONTEMPORARY METHODOLOGICAL LITERATURE

* BARBARA BOGOŁĘBSKA

S u m m a r y

The article presents elements of teaching of genology of methodical after-war literature in Secondary Schools. The test to define the objective, the place and importance of genological problems in school by means of curricula, text-books and methodical work is accompanied by the indication of substantial inexactnesses in this line. Some special problems in the field of assortment of contents during genological school-teaching are confronted with up-to-date methods of literary researches.

In conclusion of reflections the influence of genological determinants is emphasized in the course of judging the real value of a piece of literary work. The last propositions are connected with research tasks on the theory of teaching literary genology and on questions about its understanding in the practice of a Secondary School.

Translated by Jan Roenig